

Ю. ПАВЛЕНКО

СТРУКТУРА ГЛОБАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Поведінка різних народів, їхніх правителів та окремих соціальних груп так чи інакше пов'язана з властивими їм ідейно-ціннісними підвалинами культури, а багато в чому і зумовлена ними. Тому для того, щоб адекватно сприймати себе й інших, а, отже, мати змогу правильно визначати курс внутрішньої та зовнішньої політики, необхідно скласти правильне уявлення про природу і структуру окремих цивілізацій.

А це потребує розробки культур-регіонального виміру цивілізаційної структури сучасного світу, яка визначається конфігурацією, взаємодією, темпами розвитку і перспективами окремих цивілізацій. Як попередній ескіз можемо запропонувати таку цивілізаційно-регіональну структуру сучасного світу.

Цивілізаційну структуру сучасного світу можна розглядати у двох вимірах.

Перший припускає її аналіз у ракурсі концепції «світу-системи» І. Валлерстайна¹, який передбачає виділення: «світ-системного ядра» — групи найбільш розвинених і багатих країн; «напівпериферії» — країн середньорозвинених; «периферії» — бідних і відсталих аграрно-сировинних держав з

низькими, а то й від'ємними показниками темпів розвитку.

Другий вимір виходить з того, що людство, як колись, так і тепер, являє собою складну динамічну систему окремих взаємодіючих цивілізаційних світів, регіональних цивілізацій, їхніх субцивілізаційних складових, філіацій і анклавів. У глобалізованому світі вони структуруються в ієрархічну систему, у межах якої між різними групами людства останніми десятиліттями виразно збільшується розрив у технологічному й економічному розвитку, рівні та якості життя. Північна Америка, Західна Європа і Японія, які є лідерами в інформаційній, технологічній та економічній сферах, належать до світ-системного ядра, тоді як інші цивілізаційні спільноти — до світових напівпериферії та периферії.

¹ Wallerstein I. The Modern World System. — V. 1–2. — San Diego: Academic Press, 1974; Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979; Wallerstein I. World-Systems Analysis // Social Theory Today / Ed. by A. Giddens and J. Turner. — Stanford: Stanford University Press, 1987; Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

У стадіальному відношенні перші, що становлять «золотий мільярд», вийшли на рівень інформаційного, точніше, за М. Кастельсом², інформаціонального суспільства. Другі цивілізаційні спільноти загалом залишаються на стадії індустріального суспільства (іноді з анклавними вкрапленнями інформаціональних структур, що працюють у найтіснішому взаємозв'язку з провідними центрами світ-системного ядра, але більше спираються на свою аграрно-сировинну базу), а треті — частково перебувають на примітивній індустріальній стадії, однак демонструють широку, у багатьох випадках переважаючу, присутність доіндустріальних систем виробництва.

«Правлять бал» країни світ-системного ядра, що виступають у ролі інформаціонального, технологічного, економічного авангарду сучасного людства. Однак основна частина населення Землі мешкає у залежних від них державах світової напівпериферії і периферії, де зростає масове невдоволення сформованою на зламі XX і XXI століть глобальною системою відносин. Останнє, як і відзначена нерівномірність в економічному і технологічному розвитку, у розподілі світового багатства, накладається на власне цивілізаційні відмінності, які відбиваються насамперед у різних ідейно-ціннісно-мотиваційних підставах окремих цивілізацій. Це визначає розбалансування, деструкцію системи відносин на планеті³.

² Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество, культура. — М.: ГУ ВШЭ, 2000.

³ Докл. див.: Глобалізація і безпека розвитку / Білорус О.Г., Лук'яненко Д.Г. та ін. — К.: КНЕУ, 2001; Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. — К.: Международный деловой центр, 1998; Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наук. думка, 2002; Павленко Ю.В. История мировой цивилизации: Философский анализ. — К.: Феникс, 2002.

За безумовної економічної, військової та інформаційної гегемонії Заходу, насамперед США, такий стан справ провокує відповідні реакції з боку багатьох політично активних груп незахідних народів. І подібні реакції часто набувають злочинних форм. Але суть проблеми аж ніяк не в несумісності цінностей окремих цивілізацій (які різні, але загалом мають розглядатися як такі, що повинні взаємодоповнюватися), а в неприйнятті утилітарно-егоїстичного духу і рекламно-комерційних квазіцінностей суспільства масового споживання багатьма представниками традиційних цивілізацій. Це не горезвісне хантингтонівське «зіткнення цивілізацій», а неприйняття квазіцінностей Західної цивілізації людьми, орієнтованими на цінності і традиції інших цивілізацій, змушених реагувати на її виклики та болісно трансформуватися у пошуках адекватного відгуку на останні.

У загальному плані сьогодні виокремлюються два цивілізаційних світи, які, у свою чергу, складаються з окремих цивілізацій, дві цілком самодостатні за своїми ідейно-ціннісними засадами цивілізації, що не входять до цих світів, одну цивілізаційну спільність, котру часто також визначають як самостійну цивілізацію, і кілька цивілізаційних стиків — регіонів, традиційно причетних до різних цивілізацій. Два цивілізаційних світи — це Макрохристиянський і Китайсько-Далекосхідний. Дві окремі, що не входять до них, цивілізації: Мусульмансько-Афроазіатська й Індійсько-Південноазіатська. Згадана цивілізаційна спільність — Транссахарська Африка. Крім того, у світі існує кілька цивілізаційних стиків, різних за своїми масштабами: Балканський, Левантійсько-Палестинський, Кавказький, великий Центральноазіатський з його підрозділами, регіон Південно-Східної Азії та інші. На цивілізаційних стиках часто спостерігаються затяжні конфлікти (Боснія,

Кіпр, Чечня, Карабах, Кашмір, Синцзянь-Уйгурія). Однак у ряді випадків бачимо загальом добросусідське співіснування і місце-ве плідне співробітництво (Південно-Східна Азія, Океанія).

Макрохристиянський світ. Назва досить умовна, однак вона відбиває основу тієї потужної традиції, до якої так чи інакше причетні бразильці й мексиканці, німці і французи, українці та росіяни безвідносно до їх особистої конфесійної приналежності чи її відсутності. Нині цей світ представлений Західною, Східнохристиянсько-Євразійською та Латиноамериканською цивілізаціями, що мають спільні корені і традиційно багато в чому близькі ідейно-ціннісні засади. Кожна з них сама є складноструктурованою, про що скажемо далі.

Особливе місце в Макрохристиянському світі посідають Філіппіни. Вони, будучи переважно, принаймні зовні, католицькими, не належать ні до Західної, ні до Східнохристиянсько-Євразійської, ні до Латиноамериканської цивілізацій, хоча типологічно найближчі до останньої. Вважаємо за доцільне виокремити їх у *Філіппінську філіацію* Макрохристиянського світу як такого. Подібне варто сказати і про східнохристиянську Ефіопію. Понад тисячоліття вона не мала жодних контактів з іншими християнськими народами і за багатьма ознаками є типовою африканською країною. Слід говорити про неї як про *Ефіопську філіацію* Макрохристиянського світу.

Провідне місце в Макрохристиянському світі вже понад п'ять століть посідає ЗАХІДНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, що пройшла складний процес трансформаційного розвитку. Утвердившись у ранньому Середньовіччі як Західнохристиянська, вона якісно оновлюється за доби Відродження, у періоди Реформації і Великих географічних відкриттів та набуває вигляду Новоєвропей-

сько-Атлантичної. Від неї відгалужується Латинська Америка, але сама вона продовжує розширюватися за рахунок Північної Америки й Австралії з Новою Зеландією, колоніально чи напівколоніально пануючи над Африкою і більшою частиною Азії. З неї протягом другої половини ХХ століття, після Другої світової війни і розпаду світової колоніальної системи, в умовах «холодної війни» та інформаційної революції, постає сучасний Захід (Євро-Атлантична, чи Західноєвропейсько-Північноамериканська, цивілізація з її анклавом).

Західна цивілізація чітко, не тільки за духом, а й океанічними просторами, розділена на дві субцивілізації. Це Західноєвропейська (точніше, але громіздкіше, її варто було б називати Західно-Центральноєвропейською, у масштабах європейських народів, що традиційно сповідують католицизм і протестантизм) і Північноамериканська. Вона представлена також своєю Австралійсько-Новозеландською філіацією й анклавом у Південній Африці у вигляді білої меншості однойменної республіки.

Цивілізаційне членування *Північноамериканської субцивілізації* й *Австралійсько-Новозеландської філіації* Заходу не становить труднощів, оскільки приблизно у першому випадку і цілком — у другому відповідає державній структурі. Для Австралії і Нової Зеландії це взагалі не істотно. Трохи складніше з Північною Америкою, де, крім поділу за державним принципом (США і Канада, яка у певних рисах, зокрема в соціальному плані, ближча до Західної Європи, ніж до свого південного сусіда), у межах самих Сполучених Штатів важливим є регіональний розподіл.

Нью-Йорк і Техас, Пенсильванія і Каліфорнія, Флорида і Монтана, Луїзіана і Мічиган — своєрідні полюси американського життя. При цьому, крім традиційної відчуженості білої і чорної частин суспільства, останнім часом США дедалі гірше

виконують функцію «плавильного казана», водночас неухильно зростає роль субкультурної (за етноконфесійною ознакою) диференціації всередині суспільства. Китайці й індуси, араби і латиноамериканці, будучи громадянами Сполучених Штатів, у культурному відношенні дедалі більше ідентифікують себе з цінностями власних народів і цивілізацій.

Набагато більш умовним і проблематичним є цивілізаційне членування *Західно-європейської (Західно-Центральноєвропейської) субцивілізації*. Її, комбінуючи конфесійно-культурний та етнокультурний критерії, можна представити у вигляді двох основних блоків: південного, романсько-католицького (Франція, Італія, Іспанія, Португалія), і північного, англонімецько-протестантського (Велика Британія, Нідерланди, Скандинавські країни, переважно Німеччина) з перехідною зоною між ними (Бельгія, Швейцарія, Баварія, Австрія). До них приєднуються пов'язані з католицькою і протестантською традиціями слов'яни (словенці, хорвати, чехи, словаки, поляки і, частково, західні українці), фінно-угри (угорці, естонці, фіни), балти (литовці й латиші), кельти (ірландці) та баски. У ряді випадків спостерігається конфесійний поділ у межах одного етнічного масиву (наприклад, австрійці та баварці, з одного боку, і більшість німців земель Середньої та Північної Німеччини — з другого).

Окремо слід сказати про Велику Британію, яка в цивілізаційному плані є мостом між Західною Європою і Північною Америкою, Австралією та Новою Зеландією. Особливе положення цієї країни дає підстави для виділення (у межах Західної цивілізації) окремої структури, яку запропоновано називати Англосаксонською (Океанічною) субцивілізацією⁴ — на противагу

⁴ У д о в и к С.Л. Глобализация: Семіотические подходы. — К.-М.: Ваклер — Рефл-бук, 2002.

континентальній Західній Європі. Виокремлення англосаксонської цивілізаційної структури є цілком виправданим. Однак доцільніше дотримуватися запропонованого вище субцивілізаційного членування «Великого Заходу» і віднести (зважаючи на її особливе положення) Велику Британію до Західноєвропейської субцивілізації.

Як і в США, для розвинених країн Західної Європи дедалі актуальнішою стає проблема мігрантів, особливо з мусульманських держав Середземномор'я, а також із колишніх колоній у Транссахарській Африці, Карибському басейні, з Південної та Південно-Східної Азії, Китаю і переважно слов'янських республік колишнього СРСР. Західноєвропейці потребують дешевої і безправної робочої сили. Водночас різні групи емігрантів, у міру зростання їхньої кількості, дедалі більше схильні створювати власні етноконфесійні анклавні, що сприяють ерозії цивілізаційної гомогенності континенту, насамперед Франції, країн Бенілюксу, Великої Британії та Німеччини. А це, як і конкуренція на ринку праці, разом з іншими обставинами спричиняє у цих країнах помітне за останні роки посилення ксенофобії.

Сьогодні, після розширення Європейського Союзу до кордонів колишнього СРСР, не менш істотним є поділ на його старих і нових (постсоціалістичних) членів. Останні, як економічно менш розвинені, частіше знаходять спільні позиції з відносно небагатими Грецією, Іспанією і Португалією, аніж із заможними Німеччиною та Францією. Це при тому, що Греція (як і Румунія та Болгарія, які недавно ввійшли до НАТО) до Західної цивілізації має опосередковане відношення. Тим часом західні українці, насамперед закарпатці та галичани, займають у цивілізаційному розрізі перехідне становище, що безпосередньо відбилося конфесійно, у формі греко-католицизму (уніатства). У цьому аспекті до них подібні й уні-

ати Трансільванії. Не слід забувати також, що, здавалося б, цілком за своєю природою «західні» Латвія, Естонія і Литва мають високий відсоток російськомовного населення, причетного до православної традиції.

Як бачимо, чітких східних меж Західно-Центральноевропейської субцивілізації, а значить і «Великого Заходу» в цілому, провести не вдається. Те, що ці межі розмиті, не дивно, оскільки і Захід, і Східнохристиянсько-Євразійська цивілізація належать до одного Макрохристиянського цивілізаційного світу. І те, що органічно належні до останнього Греція, Болгарія і Румунія у тій чи іншій формі вже включені до євроатлантичних структур, зовсім не свідчить про їхню західну цивілізаційну ідентичність, як і членство у НАТО Туреччини. Кордони імперій і великих військово-політичних утворень ніколи не збігаються з цивілізаційними, хоча приблизна (глянувши на карту світу в цілому) відповідність здебільшого і спостерігається.

Другою складовою Макрохристиянського світу виступає ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, у певному відношенні «похідна» від Західної на її Новоевропейсько-Атлантичній фазі розвитку і найтісніше з нею пов'язана. Вона сформувалася протягом XVI–XVIII століть у процесі складного переплавлення різnorідних у расовому, цивілізаційному, етнічному аспектах компонентів за провідної ролі іберійського, католицького, начала.

На півдні Латинської Америки (Аргентина, Уругвай, Парагвай, Чилі) нащадки переселенців з Іспанії та інших європейських країн становлять основу населення відповідних держав. В інших (Мексика, Перу, Болівія) вони мали складні і суперечливі стосунки з нащадками творців великих цивілізацій доколумбової Америки. У третіх (Бразилія, Карибський басейн) основними взаємодіючими компонентами

були білі колоністи і завезені для роботи на плантаціях негри-невільники, за практично цілковитого винищення місцевих індіанців (Куба, Гаїті) чи збереження їх лише у важкодоступних областях (Бразилія, Венесуела, Колумбія). У більшості латиноамериканських країн утвердилася іспанська мова, а в найбільшій з них, Бразилії, — португальська.

Специфікою Латиноамериканської цивілізації є відсутність у неї визначеного центру, системоутворюючого чи хоча б домінуючого ядра. Це зумовлено насамперед географічними чинниками: наявністю величезної, малопродатної для життя Амазонії у центрі Південної Америки, системою Анд, що відокремлюють її Тихоокеанське узбережжя від інших частин материка, просторовою відособленістю Мексики від Південної Америки і регіональною компактністю узбережжя Карибського моря з його незліченними островами.

Відігравали роль й інші фактори. Зокрема, цілком відособлене існування віце-королівств, котрі мали зв'язки з Іспанією, Бразилії і, переважно острівних, територій Карибського басейну, які належали Іспанії, Англії, Франції і Нідерландам, що конкурували між собою. Зовнішні сили немовби розтягували регіон, замикаючи на собі його економіку. Причому ця ситуація лише посилювалася у постколоніальний період, аж донині, коли держави південної частини Південної Америки створили об'єднання МЕРКОСУР, Мексика виявилася в ролі молодшого партнера США в рамках НАФТА. Це при тому, що у притихоокеанських державах дедалі відчутнішу економічну конкуренцію США становить Японія.

Проглядаються три основні субцивілізаційні регіони: Парансько-Приатлантичний, Андсько-Притихоокеанський і Карибсько-Мезоамериканський. Перший чітко підрозділяється на держави басейну Парани і Ла-Плати (Аргентина, Уругвай і Па-

рагвай) та Бразилію, основні життєві центри якої розміщені на узбережжі Атлантики. До другого субцивілізаційного регіону слід віднести Чилі, Болівію, Перу й Еквадор. До третього — з одного боку, Мексику, а з другого — Венесуелу, Колумбію, невеликі держави південної частини Мезоамерики й острови Вест-Індії, серед яких особливе місце належить Кубі.

З огляду на конфесійну і, переважно, мовну гомогенність Латиноамериканської цивілізації, її молодість і близькість історичних доль держав, які до неї входять, чітких кордонів між її субцивілізаційними компонентами не існує. Тому поняття «субцивілізаційний регіон», гадаємо, тут більш доречне, ніж субцивілізація.

На відміну від Латиноамериканської, **СХІДНОХРИСТІАНСЬКО-ЄВРАЗІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ** має власні, незалежні від Західної, історичні корені, які глибоко проникають через Візантію і стародавнє християнство в античний і давньоблизькосхідний світи Східного Середземномор'я.

Термін «Східнохристиянсько-Євразійська» видається для її визначення найбільш оптимальним. Він, по-перше, включає всі народи східнохристиянської традиції (а не лише православних); по-друге, вказує на те, що територіально ця цивілізація охоплює здебільшого той величезний географічний регіон, що у вузькому, культурно-історичному, вживанні слова зветься Євразією. Переважно східнослов'янське населення останньої — від Балтики і Карпат до Тихого океану — становить її основу. Але вказівка не на слов'янство, а на «євразійність» уможливорює термінологічно адекватне відбиття факту органічного входження до неї і величезної маси людей тюркського, фінно-угорського, єврейського та іншого походження, які не є ні слов'янами, ні православними, однак за своїми по-

глядами і життєдіяльністю мало або взагалі практично не відрізняються сьогодні від слов'янських, історично пов'язаних зі східнохристиянською традицією, друзів, колег і сусідів.

Православні Балкани і християни східного обряду Закавказзя перебувають у зонах цивілізаційних стиків. Політично й економічно вони переважно залежать від «Великого Заходу», насамперед від США. Певний виняток становлять лише Вірменія і Сербія, у яких проросійська і прозахідна орієнтації перебувають у динамічному балансі.

Тому стосовно реалій нашого часу видається правомірним говорити скоріш про *Балканську* (Греко-Балкано-Нижньодунайську) і *Закавказьку філіації* Східнохристиянсько-Євразійської цивілізації, аніж про їхній субцивілізаційний статус. До першої традиційно належать греки (у тому числі й ті, що мешкають у Туреччині, на Кіпрі та в інших країнах), болгари, македонці, чорногорці, серби і румуни; до другої — вірмени і грузини, частково — абхазці й осетини. Варто пам'ятати і про стародавні східнохристиянські анклавні на Близькому Сході (єгипетські копти та ін.).

Відтак можна говорити про *Православно-Східнослов'янське ядро* Східнохристиянсько-Євразійської цивілізації та її південні філіації й анклавні, які колись становили основу Візантійсько-Східнохристиянської цивілізації, однак сьогодні опинилися у зонах цивілізаційних стиків. Практично всі вони пережили руйнівні (з боку не тільки мусульман, а й Заходу) завоювання наприкінці Середньовіччя.

Іншою була доля Давньоруської субцивілізації. Переживши розгром у середині XIII ст., вона протягом наступних трьох століть, зазнаючи впливу Західнохристиянсько-Новоєвропейської соціокультурної системи, яка динамічно розвивалася, перетворюється на Східнохристиянсько-Євразійську ци-

вілізацію, що складається із Західноправославної та Східноправославної субцивілізацій. Вони сформувалися на давньоруській основі здебільшого в межах великих князівств Литовського і Московського.

Західноправославна субцивілізація (у межах українсько-білоруських земель) у XVI–XVII століттях вдало адаптувала на східнохристиянських засадах численні досягнення Західнохристиянсько-Новоєвропейського світу, однак не змогла створити власної ефективної державності. На відміну від неї, *Східноправославна (Московсько-Російська) субцивілізація* сформувала міцну державу, але тривалий час опиралася сприйняттю культуротворчих західних імпульсів. Останні в XVII ст. надходили до неї вже в адаптованій формі — через Київ. У наступному сторіччі відбувся синтез досягнень вказаних двох субцивілізацій (при істотних втратах обох із них) у межах Російської імперії, яка сприйняла багато західних здобутків.

Російська імперія і СРСР не являли собою окремої цивілізації, охоплюючи різні в цивілізаційному плані народи. Однак у них, на східнослов'янській основі, відбулася цивілізаційна консолідація населення великого простору на перетині еліпсів, які дуже умовно можна визначити як євразійський, православний і слов'янський. У його межах, що цілком охоплюють Білорусь, у своїй основі Україну і Росію і, почасти, Казахстан, нині виступає Православно-Східнослов'янське ядро Східнохристиянсько-Євразійської цивілізації. Зрозуміло, що і «православність» цього ядра, і «східнослов'янськість» досить умовні, як умовним є визначення його меж.

Тому якщо історично, особливо для XV–XVIII століть, виділення Західноправославної (землі України і Білорусі) та Східноправославної (простори Московії — Росії) субцивілізацій видається очевидним, то в наступні століття рубежі між ними істотно стирають-

ся. І сьогодні можна говорити про південно-західний, переважно український, і північно-східний, у своїй основі російський, субцивілізаційні ареали з дуже розмитими межами і широкою перехідною зоною (Слобожанщина, Донбас, Кубань, Крим) не тільки між собою, а й (у другого) — у бік Казахстану і Середньої Азії.

У найтіснішому історичному взаємозв'язку зі Східнохристиянсько-Євразійською і Західною цивілізаціями перебуває МУСУЛЬМАНСЬКО-АФРАЗІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ. Вона охоплює величезні простори Африки й Азії — від Атлантики до Тихого океану — причому поширюється і сьогодні — як усередину Чорного континенту, так і в Європу, де в найбагатших країнах (про це вже йшлося) виникають потужні анклавні мусульманського населення.

Ядром цієї цивілізації був і залишається арабомовний Близький Схід, осереддя Дамаського (Омейядів) і Багдадського (Аббасидів) халіфатів. Однак уже з раннього Середньовіччя арабо-ісламськими є великі простори від Атлантики до Загроських гір, Перської затоки й Індійського океану. У цих межах і варто визначати *Арабську субцивілізацію* Мусульмансько-Афразійської цивілізації. Зрозуміло, що на цих великих просторах, при всій спільності арабської етнонаціональної самосвідомості, єдності арабської літературної мови і взаємозрозумілості арабських діалектів, високого ступеня гомогенності арабсько-мусульманської культури та її життєвого укладу, виокремлюються певні «субцивілізаційні» ареали, зокрема: Аравійський, Близько-східно-Східносередземноморський і Магрибський.

До першого належать Саудівська Аравія з невеликими нафтодобувними державами Перської затоки (Кувейт, Бахрейн, Катар, Об'єднані Арабські Емірати), а також менш багаті південноаравійські Ємен і Оман.

Арабська ідентичність їхніх мешканців є споконвічною, домусульманською.

Південною іноетнічною периферією Аравійського ареалу (а через нього і всієї Мусульмансько-Афразійської цивілізації) є ісламізоване узбережжя Східної Африки, що історично конфронтує з християнською Ефіопією, — нинішні Еритрея, Джібуті, Сомалі та, почасти, приморські райони Кенії і Танзанії, численні архіпелаги Індійського океану й інші території. Їх, у трикутнику між Еритреєю, Занзібаром і Мальдивами, умовно можна було б об'єднати у *Східно-африкансько-Індійськоокеанську філіацію* Мусульмансько-Афразійської цивілізації.

До другого, Близькосхідно-Східносередземноморського, ареалу можна віднести Ірак, Сирію, Єгипет, Йорданію і, почасти, Ліван, а також арабську Палестину. Безпосереднім його південним відгалуженням є Республіка Судан, точніше, її панівна арабо-мусульманська частина населення. Цей регіон виступав життєвим центром великих халіфатів. Водночас він охоплює території найдавніших цивілізацій (Давньоєгипетської і Шумеро-Акадської), що входили також до складу держав Александра Македонського і його спадкоємців, Римської та Візантійської імперій, могутніх царств Ірану (Ахеменідів, Аршакідів, Сасанідів). Його населення за своєю основою — арабізовані та ісламізовані нащадки місцевих мешканців домусульманського періоду.

Третій, Магрібський, ареал Арабської субцивілізації охоплює держави Північно-Західної Африки: Лівію (яка займає проміжне становище між цим і Близькосхідно-Східносередземноморським ареалом), Туніс, Алжир, Марокко з територією Західної Сахари і Мавританію (вона є проміжною відносно Сенегалу та Західного Судану). Основні життєві центри ареалу прилягають до Середземного моря. У домусульманському минулому в цих районах існували Карфагенська держава і місцеві

царства (Нумідія, Мавританія), поглинені Римом. Араби захопили Магріб у візантійців, ісламізувавши й арабізувавши (при збереженні у Сахарі неарабомовних бедуїнських племен) місцеве населення. Колоніальний період був тут, особливо в Алжирі, тривалим і наклав на життя місцевого населення істотний відбиток. Тісні зв'язки Магрібу з романськими державами Західного Середземномор'я, насамперед із Францією, підтримуються і розвиваються й нині. Їхнім наслідком є масова присутність у цих державах вихідців з Північно-Західної Африки.

Південною іноетнічною периферією Магрібського ареалу стали ісламізовані області Сахеля і Західного Судану, приблизно від Атлантики до Дарфура, у межах сучасних республік Сенегал, Малі, Нігер із прилеглими областями Нігерії і Чад. За Середньовіччя тут існували великі, поверхово ісламізовані держави (Малі, Сонгай), а в колоніальний період регіон входив до складу Французької Західної Африки. Відповідні держави можна було б об'єднати у *Західно-суданську філіацію* Мусульмансько-Афразійської цивілізації, з урахуванням того, що місцеве негритянське населення хоч і сповідує іслам, переважно не відступає і від споконвічних африканських звичаїв та уявлень. Тому даний регіон є перехідною зоною між власне Мусульмансько-Афразійською цивілізацією і Транссахарсько-Африканською цивілізаційною спільнотою. З не меншими підставами він, з погляду згаданої спільноти, може вважатися її Західно-суданським регіоном.

Другою, поряд з Арабською, слід виділити *Ірансько-Середньосхідну субцивілізацію*. Її становлення у добу раннього Середньовіччя визначалося ісламізацією іранського населення завойованих арабами переважно іраномовних областей Середнього Сходу, на схід від Месопотамії — до Гіндукушу, Паміру і Тянь-Шаню, але без його мовної асиміляції.

Загалом тут домінував зороастризм, однак якщо на території власне Ірану, у межах держави Сасанідів, він мав ортодоксальні форми, то на схід був синкретизованим із іншими віруваннями. Через траси Великого шовкового шляху регіон був відкритий як впливам із заходу, так і імпульсам, що надходили з Індії та Китаю. Його населення споконвіку взаємодіяло зі скотарськими, спочатку іраномовними, а з раннього Середньовіччя — переважно тюркськими народами зони Євразійських степів.

Ці та інші обставини привели до того, що в зазначеному регіоні за доби раннього Середньовіччя склалася мусульманська іраномовна субцивілізація Середнього Сходу, культура якої мала глибокі місцеві корені. Вже в IX–X століттях вона була представлена двома самобутніми регіонами: західним, приблизно в межах сучасного Ірану, де на той час перемогла шіїтська гілка ісламу й утвердилася династія Буїдів, і східним, що охоплював приблизно території сучасних Афганістану, Таджикистану, Узбекистану і Туркменистану, підвладних династії Саманідів, де сповідували іслам у сунітській формі.

Західний регіон можна називати Іранським, а східний — Середньоазіатським. Їхні долі склалися по-різному. Перший загалом зберіг свої контури, конфесійну й етнічну ідентичність і тепер представлений державою Іран. Другий же, внаслідок тюркських і монгольських завоювань, за найістотнішого впливу місцевого населення на завойовників (обернення їх в іслам сунітської гілки), зазнав принципових змін. По-перше, він став дуальним, тюрксько-іранським в етномовному відношенні, з домінуванням тюркського компонента в Узбекистані, Киргизстані і Туркменистані й іранського — у Таджикистані та Афганістані. По-друге, через нього Мусульмансько-Афразійська цивілізація поширювалася серед тюрк на просторах Степового Турке-

стану до Сибіру і Китаю — з одного боку, та Індостану — з другого.

У результаті цих та інших процесів у східній половині Мусульмансько-Афразійської цивілізації виникла надзвичайно складна структура з трьох субцивілізаційних ареалів, що не мають між собою певних кордонів. Умовно їх можна було б назвати Євразійським, Середньосхідно-Центральноазійським та Індостанським.

Євразійський субцивілізаційний ареал, тюркський в етномовному відношенні, що склався у степовій зоні Євразії між Північним Причорномор'ям, Середнім Поволжжям і західними відрогами Алтаю, представлений нині кримськими, волзькими і сибірськими татарами, башкирами, казахами та киргизами. Внаслідок експансії Московського царства і Російської імперії, пов'язаної з нею і з політикою СРСР слов'янської колонізації східноєвропейсько-казахстанських степів, сьогодні окреслений регіон переважно охоплений Східнохристиянсько-Євразійською цивілізацією, при збереженні його самобутності на значній частині Казахстану і Киргизстану.

Другий, *Середньосхідно-Центральноазійський субцивілізаційний ареал*, в етномовному плані тюрксько-іранський, що охоплював за пізнього Середньовіччя території Туркменистану, Узбекистану, Афганістану, Таджикистану і Синьцзян-Уйгурії. Згодом цей ареал утратив свою єдність, він був «розтягнутим» між Російською, Китайською і Британською імперіями. Сьогодні, за поступової китаїзації Синьцзян-Уйгурії, фактичного розпаду Афганістану і невизначеності майбутнього пострадянських республік Середньої Азії, говорити про нього як про щось цілісне проблематично. Однак і твердити про його зникнення було б неправильним, оскільки в межах Узбекистану і Таджикистану чітко проглядається його стародавнє ядро з центрами у Бухарі, Самарканді, Ташкенті і Фергані.

Третій, *Індостанський субцивілізаційний ареал*, виник у результаті завоювання Західного і Північного Індостану, аж до Бенгальської затоки, мусульманами середньоазійського, тюрксько-іранського походження і де більшої, де меншої ісламізації місцевого індуїстського населення. Найбільш виразно він проявився за доби розквіту імперії Великих Моголів, але у період британського панування в Індії почав слабшати і втрачати свою цілісність.

Сьогодні він представлений двома дуже різними варіантами: західним (Пакистан), безпосередньо пов'язаним з ядром Мусульмансько-Афразійської цивілізації, і периферійним східним (Бангладеш), який зберігає багато староіндійських культурно- побутових рис і значною мірою перебуває під егідою Індії. Слід зазначити британсько-колоніальне минуле обох варіантів, що позначається на їхньому житті і нині.

Найбільш східна частина Мусульмансько-Афразійської цивілізації представлена Малайзією та Індонезією, насамперед Яванським центром останньої, а також султанатом Бруней і анклавом на півдні Філіппін. Іслам тут утверджується наприкінці Середньовіччя, перед тим, як територія нинішньої Індонезії стала нідерландською, а Малайзія та Бруней — англійськими колоніями. Цю віддалену, що зберігає безліч рис і районів місцевих домусульманських культур, зону поширення ісламу можна визначити як *Малайсько-Індонезійську філіацію*, яка входить до широкого ареалу цивілізаційних стиків Південно-Східної Азії.

Особливе місце в сучасному мусульманському світі посідають Туреччина, а також ісламізовані фрагменти колишніх балканських володінь Османської імперії — Албанія і Боснія, з анклавами у Сербії (їй формально належить Косово), Македонії та Болгарії. Їх можна було б окреслити як *Турецько-Балканську філіацію* Мусульмансько-Афразійської цивілізації. Її специфі-

ка визначається як могутнім візантійсько-православним підґрунтям, так і найсильнішим західним впливом, який, зокрема, відбився у переході Туреччини з арабської на латинську абетку та її членстві у НАТО. Ці та інші обставини в цивілізаційному плані видаються істотнішими, ніж тюркська етновна ідентичність турків, що ріднить їх не тільки з тюрксько-мусульманськими центральноазіатськими народами, а й із християнами-гагаузами і шаманістами-якутами.

Окремо варто спинитися і на цивілізаційному статусі тюркомовного, але, на відміну від інших тюркських держав, шіїтського у конфесійному відношенні Азербайджану, що орієнтується у своєму розвитку на європейському моделі Туреччини. Можливого успіху на цьому шляху покликане сприяти значною мірою секулярне радянське минуле. Тому не виключено, що в осяжному майбутньому можна буде говорити про Турецько-Балкансько-Кавказьку філіацію Мусульмансько-Афразійської цивілізації.

З Мусульмансько-Афразійською цивілізацією протягом останнього тисячоліття найтісніше пов'язана **ІНДІЙСЬКО-ПІВДЕННОАЗІАТСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ**. Вона включає не тільки величезну, що останнім часом динамічно розвивається, Індію, культура якої базується на могутньому фундаменті індуїзму, а й індуїстський о. Балі в Індонезії, а також буддійські, органічно пов'язані з традиційною індійською культурою Непал, Бутан, Шрі-Ланку (Цейлон), М'янму (Бірма), Таїланд, Кампучію (Камбоджу), Лаос, частково В'єтнам, Тибет, що перебуває у складі Китаю, а через нього — і монгольські народи (власне монголів, бурятів, калмиків та ін.), які історично заселяють зону його духовного впливу. У ХХ столітті останні перебували в ареалі домінування Східнохристиянсько-Євразійської цивілізації, тією чи іншою мірою були її складовими.

Важко однозначно говорити про цивілізаційну належність В'єтнаму, в якому (абстрагуючись від нав'язаної комуністичної ідеології) бачимо взаємодію індійської та китайської основ. Саме визначення регіону як «Індокитай» свідчить про синтез тут останніх, при тому, що з віддаленням від Китаю посилюється вплив індійських за своїм походженням традицій і навпаки. В'єтнам скоріш належить до Китайсько-Далекосхідного цивілізаційного регіону, а Таїланд — до Індійсько-Південноазійської цивілізації. Характерно, що в буддійських країнах із сильним китайським впливом (В'єтнам, Лаос, Камбоджа-Кампучія, Бірма), нехай і за участю зовнішніх сил, успіх мав соціалізм, не сприйнятий у сусідньому Таїланді.

Отже, як бачимо, в Індійсько-Південноазійській цивілізації існує величезне, досить чітко визначене ядро — індуїстська Індія, і його широка, практично цілком буддійська субцивілізаційна периферія.

Індійсько-індуїстське цивілізаційне ядро, за всієї гомогенності його ідейно-ціннісної основи, дуже неоднорідне у своїх проявах. З огляду на нескінченне розмаїття його форм, пов'язаних з релігійною, станомо-кастовою, етно-територіальною та іншою специфікою, найдоцільнішим уявляється його традиційний розподіл на Ар'яварту і Дакшинападху — на Північно-Арійський і Південно-Дравидійський ареали. Буддійський же периферійний, значною мірою синкретичний пояс, можна розділити на південний (у конфесійному плані — південнобуддійський, гілки хінаяни) і північний (північнобуддійський, гілки махаяни) *субцивілізаційні ареали: Цейлонсько-Індокитайський та Гімалайсько-Тибетський*. У Тибеті та Індокитаї цивілізаційні компоненти індійського і китайського походження органічно переплелися. Здебільшого можемо говорити про перевагу індо-буддійських компонентів, але В'єтнам правомірніше

відносити до Китайсько-Далекосхідного цивілізаційного світу.

Слід враховувати, що практично всі держави Індійсько-Південноазійської цивілізації (за винятком Таїланду і Тибету) мають тривале колоніальне минуле, яке наклало на них, передусім на населення великих міст Індії, глибокий відбиток. Це насамперед пов'язано з поширенням у них англійської мови, що відчутно вплинуло на розвиток незалежної Індії. Водночас нині в Індокитаї величезну роль в економічному житті відіграє північноамериканський і японський капітал, а також китайська діаспора.

Індокитайський варіант Цейлонсько-Індокитайського субцивілізаційного ареалу, поряд з В'єтнамом, Філіппінами, Малайзією, Індонезією і Брунеєм, є складовою величезного цивілізаційного стику Південно-Східної Азії.

Китайсько-Далекосхідний цивілізаційний світ займає територію, набагато меншу, ніж Макрохристиянський, однак порівняний з ним за демографічним й економічним потенціалом, а за темпами розвитку значно його випереджає. До того ж належна до нього Японія, поряд з Північною Америкою і Західною Європою, входить у світ-системне ядро.

Потребує обґрунтування визначення Китайсько-Далекосхідної системи саме як цивілізаційного світу, що включає дві цивілізації: Китайсько-Східноазійську і Японсько-Далекосхідну, а не єдину цивілізацію. Адже японська соціокультурна система — похідна від китайської, так само, як давньоруська — від візантійської.

Справді, якщо аналізуватимемо у рамках Середньовіччя, точніше, всього доколониального періоду, то виділення Японії в окрему цивілізацію, при всій її специфіці і в ті часи, не буде обґрунтованим. До середини XIX ст. вона є типовою субцивілі-

зацією тієї цивілізаційної системи, безперечним ядром і домінантою якої був Китай. Ситуація принципово змінюється з революції Мейдзі 1868 р., коли Японія стає на шлях модернізації, тоді як Китай, з Опіумних воєн і повстання тайпінів, прискореними темпами дезінтегрується. Принципові розходження між Китаєм (разом з В'єтнамом та Північною Кореєю) та Японією (разом з Південною Кореєю і Тайванем) наростають упродовж кількох десятиліть після Другої світової війни, досягаючи свого апогею у 70-х роках ХХ ст.

Протягом останньої чверті століття соціально-економічні розходження між Японією з Південною Кореєю і Китаєм з В'єтнамом перестали посилюватися. Більше того, дві останні країни, ставши на шлях реформ, трохи скоротили цю дистанцію. Однак це не усунуло цивілізаційну розбіжність, умови для якої дозрівали як мінімум з ХІІІ ст.

Аналіз цивілізаційної структури Китайсько-Далекосхідного цивілізаційного світу особливих труднощів не становить. Як уже зазначалося, її головні складові — це Китайсько-Східноазіатська і Японсько-Далекосхідна цивілізації.

Китайсько-Східноазіатська цивілізація з нині існуючих є найдавнішою у світі цивілізаційною системою з безперервним, із середини ІІ тис. до н.е., цивілізаційним стажем розвитку. Однак сама цивілізація Китаю ніколи не була гомогенною, її основою стали царства середнього Хуанхе, об'єднані наприкінці ІІІ ст. до н.е. у єдину імперію (Цинь і Хань, яка незабаром змінила її). Тоді ж до неї ввійшло і царство в середній течії Янцзи — Чу, що мало іншу етнічну природу. Незабаром були завойовані і невеликі в'єтські (етнічно споріднені з предками в'єтнамців) держави Південного Китаю (Данв'єт, Намв'єт й інші). Протягом кількох століть їхнє на-

селення було в соціокультурному відношенні асимільовано сформованою на півночі конфуціанською цивілізацією Китаю. Але принципові етнічні, мовні й культурні, тим більше господарські розходження, що визначаються особливостями традиційної економіки, етнічним підґрунтям, політичною історією тощо, між китайськими Північчю і Півднем збереглися й донині. Тому можна говорити про Північнокитайський і Південнокитайський субцивілізаційні ареали.

У певні періоди історії (починаючи з епохи Хань) до складу Китайської імперії входили також Корея і Північний, так би мовити споконвічний В'єтнамом, що визначило їхній цивілізаційний статус. Китай безпосередньо накладав на них відбиток своєю конфуціанською цивілізацією, передавав культурні досягнення корейцям і в'єтнамцям, а вони їх творчо модифікували. Тому поза власне *Китайським ядром* можемо виокремити дві периферійні стосовно нього *Корейську і В'єтнамську субцивілізації*.

Між Індійсько-Південноазіатською і Китайсько-Східноазіатською цивілізаціями, внаслідок взаємонакладання індійських і китайських впливів, в умовах поширеності буддиської культури, існує широкий, перехідний у культурно-цивілізаційному відношенні, пояс. До нього входять Тибет, що нині належить Китаю, та Індокитай. При всій умовності розподілу, як відзначалося вище, видається виправданим віднести їх, за винятком В'єтнаму, до області Індійсько-Південноазіатської цивілізації. Особливо варто підкреслити впливовість китайської діаспори в країнах Південно-Східної Азії, в одній з яких, Сінгапурі, вона становить більшість і відіграє провідну роль у всіх сферах життя. Тому можна говорити про *Сінгапурський анклав* Китайського ядра (його південного ареалу) відповідної цивілізації.

Японсько-Далекосхідна цивілізація має ще простішу структуру. Безумовним її ядром є Японія, в межах якої, принаймні сьогодні, немає підстав виділяти окремі субцивілізаційні ареали. Більше того, Південна Корея і Тайвань, яких С. Хантингтон відносить разом із Японією до Японської (Тихоокеанської) цивілізації, власне, генетично належать до цивілізації Китайсько-Східноазійської. Від неї вони були штучно відторгнуті (з переходом під владу Японії) лише наприкінці XIX — на початку XX століття. Цей процес закріплений розділом світу після Другої світової війни, у результаті якого Південна Корея і Тайвань, потрапивши, як і Японія, у політичну залежність від США, були зорієнтовані на подібну до японської модель розвитку.

Безперечно, при майбутньому об'єднанні Кореї основою подальшого розвитку стане модель її південної частини. Тому можемо говорити про ймовірне формування у перспективі окремої Корейської субцивілізації, що належить, за походженням, до Китайсько-Східноазійської, але за реальним місцем у XXI ст. — до Японсько-Далекосхідної цивілізації. Така можливість не має дивувати: адже змогла ж Ява у XV ст. набагато різкіше змінити «цивілізаційну орієнтацію», перейшовши з Індійсько-Південноазійської до Мусульмансько-Афразійської цивілізації. Менш вірогідна така перспектива для Тайваню, що, мабуть, на тих чи інших умовах возз'єднається з континентальним Китаєм.

Окремого обговорення потребує питання цивілізаційного статусу Транссахарської Африки. З одного боку, не викликає сумніву наявність її власної негритянської соціокультурної, ідейно-ціннісно-мотиваційної основи, своєрідної та розгалуженої системи традиційних вірувань, власних, місцевого походження, державних утворень, які виникли до появи колонізаторів

(Гана, Малі, Сонгай, Монопопта, Конго тощо). Однак, з другого боку, з огляду на могутній багатовіковий вплив Мусульмансько-Афразійської цивілізації і колоніальне панування, яке у деяких частинах (Ангола, Південна Африка, Мозамбік тощо) тривало кілька століть, Чорний континент виявився в зоні (у цілому досить поверхових) мусульманських і християнських впливів, які деінде перехрещуються (Сенегал, Кенія, Танзанія та ін.).

Така складна картина схиляє до визначення держав, розташованих південніше Сахари, як **АФРИКАНСЬКО-НЕГРИТЯНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ**, що складається з різних, переважно стикових у цивілізаційному відношенні регіонів. Про один із них, сильно ісламізований — Західносуданський — уже йшлося під час обговорення складових Мусульмансько-Афразійського світу. На відміну від нього, в Африці, південніше екватора, протягом останніх століть переважає християнський вплив. Утім, як і в Західному Судані — мусульманський, його ареали не поширюються далі великих міст, тоді як село (а саме в ньому зосереджена основна маса населення) живе своїм традиційним, значною мірою ще за нормами первісності, життям.

Для повноти картини цивілізаційної структури сучасного світу варто згадати і про Океанію, окремі суспільства якої (на Гавайях, Тонга) на момент їх відкриття європейцями за багатьма параметрами підійшли до межі цивілізаційної стадії розвитку. Сьогодні можна говорити про гігантський у просторовому, але мізерний в економічному і демографічному плані Полінезійсько-Меланезійський цивілізаційний стик, де перетинаються хвилі впливів Західної і Японсько-Далекосхідної цивілізацій.

У такий спосіб загалом можна представити цивілізаційну структуру сучасного світу в соціокультурно-просторовому вимірі. Її співвіднесення з цивілізаційною струк-

турою глобалізованого світу, за принципами світ-системного аналізу, показує, що тільки дві цивілізації — Західна (і то не цілком: у вигляді Північноамериканської та групи найрозвиненіших країн Західноєвропейської субцивілізації) і Японсько-Далекосхідна (в особі Японії) входять до світ-системного ядра держав, яке досягло стадії інформаційного (інформаціонального) суспільства. Інший світ належить до його напівпериферії та периферії.

Однак в оточенні представленого країнами «золотого мільярда» світ-системного ядра відбуваються складні і динамічні процеси. Якщо одні його частини, як більшість держав Транссахарської Африки, помітно деградують, інші, — подібно до латиноамериканських чи арабських країн, не можуть похвалитися відчутними успіхами, то треті, зокрема такі світові велетні, як Китай та Індія, демонструють високі темпи розвитку. Останнє дає підстави сподіватися, що при виборі та послідовному проведенні адекватного вітчизняним умовам курсу розвитку Україна також має шанси в недалекому майбутньому досягти помітних результатів. Допомогти в такому виборі і покликане усвідомлення цивілізаційної структури сучасного світу і місця в ній нашої держави.

Ю. Павленко

СТРУКТУРА ГЛОБАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Резюме

У статті розкривається структура сучасної глобалізованої цивілізації у двох аспектах: світ-системного аналізу та виділення і з'ясування складових цивілізаційних світів й окремих цивілізацій. Розглядаються Макрохристиянський (що складається із Західної, Східнохристиянсько-Євразійської та Латиноамериканської цивілізацій) і Китайсько-Далекосхідний (який містить Китайсько-Східноазійську та Японсько-Далекосхідну цивілізації) цивілізаційні світи, Мусульмансько-Афразійська й Індійсько-Південноазійська цивілізації, Африкансько-Негритянська цивілізаційна спільність. Зіставляються світ-системна і регіонально-цивілізаційна структури сучасного світу.

Yu. Pavlenko

THE STRUCTURE OF GLOBAL CIVILIZATION

Summary

The structure of the modern global civilization is described in two aspects: world-systemic analysis, selection and determination of the constituent parts of civilization worlds and separate civilizations. The authors consider Macro-Christian (consisting of Western, East-Christian-Eurasian and Latino-American civilizations) and Chinese-Far-Eastern (consisting of Chinese-East-Asian and Japanese-Far-Eastern civilizations), civilization worlds, Muslim-Afrasian and Indian-South-Asian civilizations, African-Negro civilization community. The world-systemic and regionally-civilization structures of the modern world are compared.